

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

International Participation Symposium
Uluslararası Katılımlı Sempozyum

ANADOLU'DA HADİS GELENEĞİ VE DÂRU'L-HADİSLER

HADITH TRADITION AND DÂRUL-HADITH INSTITUTIONS
IN ANATOLIA

30 Nisan – 1 Mayıs 2011 / 30 April – 1 May 2011

editörler/editors
Muhittin DÜZENLİ

Samsun 2011

ÇANKIRI
BELEDİYESİ

ANADOLU'DA HADİS TARİHİNE İLİŞKİN ÇALIŞMALAR ÜZERİNE

Giriş: Hadis Tarihi Yazıcılığı

Dinî ilimlerin tenkîdî bir gözle ele alınması ve bu bakışla eserler yazılmaya başlanması İslâm dünyasındaki islâhât talepleriyle doğrudan ilgilidir. Geleneksel düşüncenin hakîmiyeti dönemlerinde İslâmî ilimlere yönelik eleştiriler gelenek içerisinde bir zeminde yürütülürken Batılılaşmanın gölgesi altında şekillenen çağdaşlaşma döneminde gelişmeler *'tarihî bir olgu'* çerçevesinde değerlendirilip, dışarıdan bir gözle eleştiriye konu edilmiştir. Bu durumda ilgili konu/ilim dalı, *doğru kabul edilmek ve öğrenilmek zorunda olunan* bilgiler bağlamında ele alınmayıp *belirli za'fiyetler içeren ve bu yönü ile tenkide açık olan* bir konumda incelenmiştir. Yine hadis ilmi kendi sınırları içinde değil daha geniş bir açıdan değerlendirilir olmuştur.¹

Bu bağlamda, hadis ve hadis ilimlerine dair eser yazımı çok eski tarihlere kadar inmekle birlikte, hadis tarihi yazıcılığının modern bir gelişme

* Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fak. Hadis Anabilim Dalı.

¹ Benzer yaklaşımları Mehmet Emin Özafşar çarpıcı bir üslûp ile şu şekilde dile getirmiştir:

... *Bu tarihsel perspektif ile birlikte, artık yeni dönemde üniversite (akademi) bünyesinde yürütülmeye başlanan hadisçilik, geleneksel dönemlerin hadisçiliğinden çok farklı olduğu gibi, akademi görev yapan hadisçi, yani 'akademik hadisçi' de, rivâyet dönemlerinin zihni yapısı ile çalışan geleneksel dönemlerin 'hadisçi'sinden çok farklıdır. Hatta 'akademik hadisçi'nin çalışma nesnesini teşkil eden hadis de, öncekinden bambaşka bir şeydir; 'o artık ne sadece 'sened', ne yalnızca 'metin', ne 'sünnet', ne de münhasıran kendisinden dinî hüküm istinbât edilen dinî bir delildir. O, bütün bunları içine alan ve fakat içinde bulunulan zamanı da kapsayan bir kültür tarihi alanıdır* ("Hadisin Neliği Sorunu ve Akademik Hadisçilik", *İslâmiyât*, III, sayı 1, Ocak-Mart 2000, s. 44-45).

olduğuna İzmirli İsmâil Hakkı da farkındadır. Nitekim bu olguya *Târîh-i Hadîs*'inde ilgili ifadenin geçtiği bir dipnotta, "İlk def'a âcizleri tarafından tedvîn olunan târîh-i hadîs" ifadesi ile işaret etmiş ve bu sahadaki öncülüğünü iddialı bir şekilde dile getirmiştir.²

İzmirli'nin eseri de, devrin şartları dikkate alınarak yazılması itibariyle, kısmen sözü edilen vasfı hâiz bulunmaktadır.³ İzmirli'nin de öğretim kadrosu içinde bulunduğu Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi müfredatında yer alıncaya kadar, dinin ikinci kaynağı olan bir şer'î delil konumundaki 'sünnet' ve buna dair ilimler 'hadis', 'hadîs-i şerîf' ve 'hadis usûlü' gibi isimlerle anılmıştı.⁴ Oysa Batılılaşma talepleri dolayısıyla genelde İslâmî ilimlere fazla önem verilmemesi itibariyle, Fakülte'nin açıldığı 21 Nisan 1924 tarihinden sonra ise, 'hadis' ve 'hadis tarihi' adı tercih edilmiştir. Hatta diğer İslâmî ilimler de aynı çerçevede ve bu yaklaşım doğrultusunda müfredata alınmış; yakın tarihlerde *Hadis Tarihi* gibi, bu ilimlerin her birine dair adlarla da eserler yazılmıştır.⁵ İhtiyatlı bir yaklaşımla söylemek gerekirse, en azından *Hadis Tarihi*'nin dönemin şartları dikkate alınarak kaleme alındığını İzmirli'nin:

Târîh-i hadîs ile hadîs aynı şeyden bâhistir. Mevzû'ları birdir. Hadîs nasıl rivâyet ve zabt, ruvâtın şurût ve ahkâm ve envâ'ını, rivâyetin hal ve şerâ'itini ve sâireyi sâha-i tetkîke alursa, târîh-i hadîs öylece sâha-i tetkîke

² İzmirli İsmâil Hakkı, *Târîh-i Hadîs*, s. 479. Müellifin hadis tarihi konusuna bakışı hakkında fikir vereceği düşüncesi ile tarihi rivayetlerin tahliline dair görüşleri *Fenn-i Menâhic: Méthodologie* (İstanbul 1329, s. 3-11) adlı eserinden ıktibas edilerek elinizdeki eserin *Târîh-i Hadîs* ile ilgili bölümünde kaydedilmiştir.

³ Hiç kuşkusuz, İslâmî ilimlerin bir 'ilim olarak' bile ele alınmaktan korkulduğu dönemlerde geleneksel kültür ile gelecek nesiller arasında köprü vazifesini yerine getirmek üzere, söz konusu müelliflerin gayretleri takdire şayandır.

⁴ Meselâ, II. Abdülhamid döneminde, 1900'de ıslâh edilerek açılan Dârülfünûn-i Şâhâne'nin Ulûm-i Âliyye-i dîniyye şubesinde (*İstanbul Dârülfünûn'u Teşkilât-ı İlmiyyesi*, İstanbul 1329, s. 1, 11); Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi müfredatında ve II. Meşrûtiyet sonrası dönemde dersin adı bu şekilde idi. bkz. *İlmiye Salnâmesi*, "İslâh-ı Medâris Nizamnâmesi", İstanbul 1334, s. 661-662; Sarıkaya, Yaşar, *Medrese ve Modernleşme*, İstanbul 1997, s. 134, 146, 149, 151. Yine 1914 İslâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nde Medresetü'l-Mütehassısın bölümü Tefsir ve Hadis şubesinde hadis, mevzû'ât ve nakd-i ricâl dersleri var idi ki, isimlerinden anlaşıldığı kadarıyla, bunlar da konuları geleneksel anlamıyla ele almakta idi. Sarıkaya, Yaşar, *Medrese ve Modernleşme*, s. 153. Bu tespitlere kısmen Mehmet Emin Özafşar da işaret etmiştir (bkz. a.g.m., s. 44).

⁵ Meselâ, müfredatta tefsir tarihi, kelâm tarihi, fıkah tarihi, tasavvuf tarihi, İslâm dîni tarihi gibi dersler yer almakta idi ve İzmirli'ye yakın tarihlerde (*Hadis Tarihi*, İstanbul 1340), Mehmet Ali Aynî *Tasavvuf Tarihi* (İstanbul 1341), Mehmed Şerâfettin (Yaltkaya) *Kelâm Tarihi* (İstanbul 1341), Bergamalı Ahmed Cevdet Bey *Tefsir Tarihi* (İstanbul 1343), Sa'îd Bey *Fıkah Tarihi* (İstanbul 1340) M. Şemseddin Bey *İslâm Dîni Tarihi* (İstanbul 1340) adlı eserleri yazmıştı. Aynı senelerde sergilenen bu ortak tavır 'bilinçli' bir yaklaşım ürünü olmalıdır.

alır (s. 479) şeklindeki sözleri ortaya koymaktadır.

Öte yandan Dârülfünûn İlähiyât Fakültesi'nin müfredâtı ile yayın ortamı olan *Dârülfünûn İlähiyât Fakültesi Dergisi*'nde yer alan makaleler arasında bir paralellik bulunmaktadır. Dergide geleneksel anlamı ile hadise veya sünnete dair hiçbir yazı bulunmazken az da olsa akademik nitelikli yazıya yer verilmiştir. Özellikle Zakir Kâdirî Ugan'ın "Dînî ve Gayr-i Dînî Rivâyetler" (*DFİFM*, 1926, sene 1, sayı 4) başlıklı yazısı bu konuda son derece önemlidir.

Derslerin muhtevası fazla değişmemesine rağmen, isimde ve yazılan eserlerde bu denli ani bir değişimin, dönemin siyasî şartlarıyla doğrudan ilgisi bulunduğu açıktır. Bu ilgi dolayısıyla 'en azından' kültürel bir değer niteliğindeki bu derslerin mutlaka okutulmasını sağlamanın yolu olarak onların 'tarih' adı altında dali olsa ele alınmasının zarureti dolayısıyla bu usûl tercih edilmiş olmalıdır.

Esasen XX. yüzyılın ilk çeyreğinde, dinî ilimlerin akademik eğitim-öğretim bağlamında ele alınıp, dışarıdan/eleştirel ve tarihî bir bakış açısı ile tetkike konu edilmesi Batılı araştırmacılarca başlatılmış ise de İslâm ülkelerinde böyle bir yaklaşımdan henüz söz edilmemekte idi. Bununla birlikte, İzmirli'nin *Târîh-i Hadîs* ile ilgili olarak söylediği 'ilk defa âcizleri tarafından telif olunan' ifadesi bilinçli bir tavrıdır. Gerçi I. dünya harbi öncesinde büyük islâhatçı düşünür Reşid Rızâ'nın *Dârü'l-İlim ve irşâd* adlı bir projenin, hilâfet merkezi dâhil İslâm ülkelerinde tatbik edilmesi gayesi ile İstanbul'a geldiği⁶ ve burada pek çok âlim ve aydın ile görüştüğü, İzmirli'nin ilmî birikiminden övgü ile söz ettiği bilinse de onun hadis tarihi alanında İzmirli'nin iddia ettiği 'ilk olma' vasfını geçersiz kılacak bir çalışma yaptığı bilinmemektedir. Zira sözü edilen projede dersler hadis ve mustalahu'l-hadîs adıyla geçmektedir. Ahmed Emîn'in bir medeniyet tarihi yazma teşebbüsü mahiyetindeki genel nitelikli çalışmaları ise hem hadisi doğrudan ele almamış hem de İzmirli'nin eserinden hayli sonra yazılmıştır.

Şayet öyle kabul edilirse, İzmirli ve arkadaşlarının İslâmî ilimlerin eleştirel bir gözle yeniden ele alınması fikrine Batılı araştırmacılardan ve özellikle şarkiyatçılardan etkilenerек sahip olduğunu söylemek için de açık

⁶ Reşid Rızâ'nın *Dârü'l-İlim ve'l-irşâd Projesi*'nin nizamnâmesi *Sırât-ı müstakîm* mecmu'asında da tercüme edilip neşredilmiştir ki (*Sırât-ı müstakîm*, VII., Sayı 170, 25 teşrinisânî 1327, s. 220-224; sayı 171, 1 kânunuevvel 1327, s. 239-241) II. Meşrûtiyet sonrası islâhat çabaları açısından bu çeviri ve mütercimi Ayâşizâde (A) Nevzat'ın (N) bu çevirinin ardından "bu yolda müessesât; yalnız Mısır'da değil, memâlik-i İslâmiyye'nin her tarafında birer şems-i ümîd gibi tulû' etmeli, efkâr-ı İslâmiyye'yi nurlara gark etmelidir" diyerek bu tür gelişmelere olan ihtiyâca işaret etmiştir. Dârü'd-Da've ve'l-İrşâd'ta okutulan derslere dair bilgi için bkz. "el-Ulûm ve'l-fünûn elletü tüdrasü fi'd-Da'veti ve'l-İrşâd", *el-Menâr*, XIV, sayı 11, 801-821.

bir delil bulunmamaktadır. Zira her ne kadar İzmirli Paris'te bulunan Milletlerarası İlimler Akademisi üyesi idiye ve aynı zamanda Fransa devleti tarafından kendisine akademi nişanı verilmiş ise ve yine 1913 yılında yirmi kadar Batılı akademisyenin Dârülfünûn'un ıslâhı gayesi ile İstanbul'a getirildiği ve bu durumun değişik aralıklarla II. Dünya Savaşı sonuna kadar devam ettiği bilinmekte ise de, 'medeniyet tarihi' adlı bir ders dışında, gelen hocaların doğrudan dinî ilimlere dair dersler vermemesi, onlardan etkilendiği sonucuna varmayı imkânsız kılmaktadır.

İslâmcı aydınların, Batılı araştırmacılarla yakın teması bulunan Hint alt kıtası ve Mısır ulemâsı yolu ile İslâmî ilimlere tenkîdî bakış konusunda bir düşünceye ulaşması imkân dâhilinde olmakla birlikte, bu konuda da elimizde tatmin edici bilgi bulunmamaktadır. Şu halde İzmirli ve arkadaşlarının istifadelerine açık oldukları düşünülen tek alan asıl metin ve tercüme yoluyla Batı'dan gelen ve onların akademik yaklaşımlarını temsil eden eserlerdir.⁷ Dolayısıyla İzmirli ile ilgili Batı tesiri iddiaları cevaplanması gereken ciddî bir soru olarak karşımızda durmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Batılılaşma yanlısı yaklaşımlar uzun yıllar öncesinden savunulmasına rağmen, Batılıların hadis konusundaki eleştirileri ve şarkiyatçı bakış açısı ile İstanbul aydınlarının ciddî anlamda ilk karşılaştığı dönem 1951 yılında Alfred Guillaume'un verdiği bir dizi seminerdir. Ancak, o dönemde İslâmcı aydınların büyük çoğunluğu zaten vefat etmişti.

Bütün bu kesin olmayan değerlendirmelere rağmen bilinen şu ki, zamanın şartları, toplumun içine düştüğü bunalımlı durum, gerek İzmirli'yi gerekse diğer müellifleri ilimleri geleneksel yaklaşımla değil, 'yeni' bir bakış açısıyla ya da 'bu görüntü altında' yazmak durumunda bırakmıştır. Ayrıca Batılı aydınların dinî ilimlere bakışı ve İslâm ülkelerindeki uyanış hareketleri gibi gelişmeler de, İzmirli ve benzerlerini arayışa zorlamış; Cumhuriyetin ilânından bir yıl sonra ulaştıkları son noktayı Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi müfredatına ve yazdıkları eserlere yansıtmışlardır.

⁷ Bu tür eserlerden ilk akla gelen hadis ilimleri ile de doğrudan ilgisi bulunan, Reinhart Dozy'nin *Târîh-i İslâmiyet* (Kahire 1908) adıyla Abdullah Cevdet tarafından Türkçe'ye tercüme edilip neşredilen eserdir. II. Meşrutiyet sonrası yayımlanan eser büyük tartışmalara neden olmuş, ona yönelik önemli reddiyeler yazılmıştır (bkz. Hatiboğlu, İbrahim, "Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin *Târîh-i İslâmiyet*'ine Yöneltilen Tenkitler", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı 3, 1999, s. 197-213). Ne var ki İzmirli çalışmasında bu esere ve tartışmalara atıfta bulunmamaktadır. Aynı nitelikli bir diğer eser ise, Leone Caetani'nin *İslâm Târîhi* adıyla Hüseyin Câhid tarafından tercüme edilen (İstanbul 1924-1927) eseridir. Buna da çok sayıda eleştiri yazılmıştır.

I. Târîh-i Hadîs'in Hadis Tarihi Açısından Değeri

A. Târîh-i Hadîs'in Önemi

İzmirli İsmâil Hakkı'nın *Târîh-i Hadîs'i* 1924 (1340r) yılında litografya usûlü ile ve forma biçiminde 480 sayfa halinde neşredilmiştir.⁸ Onun bu adla bir eser yazdığından önceki birçok kaynakta söz edilmektedir.⁹ Ancak Süleymaniye Kütüphanesi'deki kendi adına açılan bölümde ve bilindiği kadarı ile bilinen kütüphanelerde nüshasının bulunmaması eserin muhtevası hakkında ilim ehlinin fazla bilgi sahibi olmaması sonucunu doğurdu. Yukarıda anlatılanlardan ve eserin adının *Hadis Tarihi* olmasından akla ilk gelen, onun doğrudan hadis tarihine dair bir eser olduğudur.¹⁰ Ne var ki İzmirli'nin hadis tarihi bu anlayışı aşan bir nitelik arz etmektedir: Zira eserinden hareketle söylemek gerekirse İzmirli'ye göre hadis tarihi:

Hadisin hadis usûlü, hadis ilimleri, hadis literatürü ve değeri, hadis ilminin temel meseleleri gibi bilinen muhtevası yanında, diğer İslâmî ilimlerin hadise verdiği yer, hadis ilminin geçirdiği devirler, hadisin diğer ilimlerle ilişkisi, muhtelif amelî ve i'tikâdî mezhepler noktasından hadis, hadise dair tartışmalar ..., gibi geniş bir çerçeve içerisinde ele alınmalıdır.

Özellikle günümüz hadis tarihi eserlerinin zihnimizde canlandığı anlamı daraltılmış muhtevânın bu daraltılmış telakkîde rolü vardır. Kanaatimizce, eserin ismi ile muhtevası arasındaki bu uyumsuz görüntünün İz-

⁸ *Târîh-i Hadîs'in* neşir yılı konusunda, daha önceki bazı çalışmalarda hicrî ve rumî takvimlerin karışma ihtimalini dikkate almamaktan kaynaklanan yanlışlara düşülmüş ve eserin asıl nüshası üzerinde görülen İstanbul 1340 tarihinin hicrî olduğu kabul edilip bunun karşılığı olarak da 1921 milâdî yılı verilmiştir (bkz. Çakan, İsmâil L., "1876-1976 Arası Türkiye'de Hadis Çalışmaları Bibliyografyası (Kitaplar)", *İslâm Medeniyeti*, s. 38; Özafşar, a.g.m., s. 44). Oysa Faklûte'nin 1924 yılında açılması sebebi ile, bu tarihte eserin kapak sayfasında adı geçen Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti'nin olması söz konusu değildir. Yine esere atf yapan kaynaklarda, eserin hacmi ile ilgili de 280 veya 380 sayfa olduğu şeklinde kayıtlar vardır eser 480 sayfa olup, yanlış eserin forma halinde çoğaltılmasından kaynaklanmıştır.

⁹ Meselâ bkz. Özege, Seyfettin, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, İstanbul 1977, IV, s. 1741; Birinci, Ali, a.g.m., *DİA*, XXIII, 532-533, Çakan, İsmâil L., a.g.m., s. 38, 50; a.mlf., *Hadis Edebiyatı*, İstanbul 1989, s. 273; Hizmetli, Sabri, *İsmâil Hakkı İzmirli*, s. 11, 16; Er, Hamit, *İstanbul Dârülfünûnu İlahiyat Fakültesi, Mecmû'ası, Hoca ve Yazarları*, s. 115; Bayram Ali Çetinkaya, *İzmirli İsmâil Hakkı, Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, s. 57; Özafşar, Mehmet Emin, "Hadisin Neliği Sorunu ve Akademik Hadisçilik", s. 44, 48-49. *Hadis Tarihi'nin* bir nüshası AÜ İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde mevcuttur. Bazı şahsî koleksiyonlarda da nüshaları bulunması muhtemeldir. Burada şahsî kütüphanesindeki nüshadan istifade imkânını bana lütfeden Doç. Dr. İsmail Kara'ya şükranlarımı arz ederim.

¹⁰ Hatta âdının yaptığı çağrışımlar ışığında, sanki tamamlanmış bir çalışma imiş gibi, eserin muhtevası hakkında değerlendirmeler yapılmış; son iki sayfadaki bilgilerden hareketle eserin "siyasî, fikrî ve sosyal hadiseler dikkate alınmadan yazıldığı" öngörüsünde bulunulmuştur (Özafşar, a.g.m., s. 48).

mirli de farkındadır. Ne var ki o, yukarıda işaret ettiğimiz üzere, hadis usûlü, hadis ilimleri ve hadis tarihini birbirinden bağımsız alanlar olarak görmemektedir. Hatta o, hadisi ilimler tasnifi içerisinde bir yerde gördüğü gibi, diğer İslâmî ilimleri de hadisten istifade etmeleri yönü ile hadis tarihinin bir parçası olarak telakkî etmektedir. Hadis ilimlerine de 'tarih' nokta-i nazarından bakmasının bir sonucu olarak sadece hadis eserlerini değil, hadislerle yer veren diğer eserlere de temas etmesi bu yüzdendir. Bu anlamda, tefsir ve kıraat kitapları, siyer-megâzî kaynakları, tasavvufî eserler, hadis şerhleri hep bu çerçevede ilgililerin dikkatlerine sunulmuştur.

Yine İzmirli'nin, eserinin sonlarına doğru, hadis ilminin konularını yetmiş olarak tespit edip, bunların otuz beşini birinci ciltte ele alması, geriye kalan otuz beşini ise yazmayı taahhüt edip yazamadığı ikinci cilde bırakması, usûl ve tarih konularının iç içe ele alınması gerektiği fikrini benimsemesi dolayısıyladır. Ne var ki, İzmirli'nin *Hadis Tarihi* geniş hacmine rağmen onun eksik kalmış eserleri arasında yerini almıştır.

Yukarıda da işaret edildiği üzere, geleneksel eğitimin gereği olarak medreselerde konu ile ilgili dersler 'hadîs-i şerîf', 'hadis' veya 'hadis usûlü' gibi isimlerle okutulurken ıslâhat ve inkılâp çabalarının ardından bu derslerin adı 'hadis' ve 'hadis tarihi' veya sadece 'hadis tarihi' şeklinde anılır olmuştur.¹¹ Dolayısıyla İzmirli'nin eserine bu adı vermesi ve muhtevastaki yaklaşımı sadece bir isim farklılığı değil, bir fikir ve yaklaşım farklılığını da beraberinde getiriyordu. Bu sebeple bazı müelliflerce İzmirli'nin bu eseri haklı olarak Türkiye'de akademik hadisçilik döneminin başlangıcı kabul edilmiştir.¹²

Yazmayı taahhüt ettiği mevzû hadisle ilgili eser bir yana,¹³ hadis konusunda İzmirli yukarıda işaret edilen hadise dair eserlerinde yazdığı bilgileri sonraki çalışmalarında da tekrarlamıştır. Bu yönüyle eserlerin muhtevastı birbirini desteklemektedir. Yine, *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye Mukaddimesi* dışındakilerin birbirine yakın tarihlerde yazılmasının İzmirli'nin, Kettânî ile karşılaşmasından sonraya denk düşmesi kanaatimizce tesadüfî değildir. Yine, İzmirli'nin hadise dair eserlerinde önemli gördüğü bazı yaklaşım ve örnekleri hadis alanı dışındaki eserlerinde de tekrarladığı olmuştur. Mevzû hadisler ve *Sahîhayn*'in sıhhati konusundaki tavrının muhtelif kaynaklarda geçmesi bu sebeptir.

¹¹ Medreselerde ve Dârülfünûn'da ders programlarındaki ıslâhât ile ilgili bkz. Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s. 185 vd.

¹² Mehmet Emin Özafşar, a.g.m., s. 44.

¹³ İzmirli mevzû hadis konusunda bir eser yazma düşüncesini *Hadis Tarihi*'nin orijinal metninde "Mevzû'ât hakkında ayrıca bir risâle vazılacaktır" sözleri ile dile getirir (bkz. a.g.e., s. 197).

Ayrıca şuna da işaret edilmeli ki İzmirli belirli konularda belirli eserleri kaynak olarak kullanmıştır. Bu anlamda, *Tarih-i hadîs*'in mevzûât konusundaki kaynakları Muhammed b. Dervîş el-Hût'un (ö. 1276/1859) *Esne'l-metâlib*'i (Beyrut 1403), Muhammed el-Beşîr Zâfir el-Ezherî'nin *Tahzîbü'l-müslimîn*'i (Beyrut 1406) ve Muhammed Tâhir b. Ali el-Fettenî'nin (ö. 986/1578) *Tezkiretü'l-mevzûât*'ı (Beyrut ts.) başta olmak üzere konuya tahsis edilen geç dönem kaynaklarıdır. Hadis ricâli ve literatürüne dair bilgileri büyük ölçüde Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî'nin *er-Risâletü'l-müstetrafe*'sinden faydalanarak, klâsik hadis usûlü bilgilerini *Tedribü'r-râvî* başta olmak üzere, muhtelif usûl kaynaklarından istifade ile yazmıştır. Şi'a ve hadis konusundaki bilgileri ise gerek Osmanlı aydınlarınca kullanılan genel nitelikli mezheplere dair kaynaklardan gerekse, Lübnan seyahatinden getirdiği eserlerden almış olmalıdır. İzmirli'nin kullandığı kaynaklar hakkında çalışmamız sırasında ilave edilen dipnotlar önemli bir fikir verecektir.

Hadis Tarihi dil bakımından oldukça orijinal, cümleleri kusursuz, klâsik literatürden yapılan çeviriler mükemmel, ıstılahların kullanımı, Türkçeleştirilmesi son derece başarılıdır. Yine eserin konu başlığı koymada bazı eksiklikleri olmakla birlikte, sistematığı de günümüz zihninin ulaştığı düzeni aratmayacak düzeyde başarılıdır.

317

Hadis tarihi az bulunduğu ifade edilen Hanefî âlimlerce yazılmış hadis usûlü-tarihi eserlerinin de önemli örneklerindedir. Bir fikir vermesi açısından ifade etmek gerekirse klâsik hadis usûlü eserlerinde Ebû Hanîfe'nin adı bile geçmezken, İzmirli eserinde hızlı bir sayımla otuzu aşkın yerde ondan söz etmekte, yine Hanefî mezhebi ve önde gelen Hanefî imamlarından sıkça bahsetmektedir. Bu hususla ilgili olarak, eserin dikkat çeken bir diğer yönü de, İzmirli'nin diğer ilimlere dair birikimini esere yansıtmasıdır. Bu sebeple muhtelif mezheplerin fikhî ve itikâdî görüşlerine yeri geldikçe eser içerisinde temas etmiştir.

B. Târîh-i Hadîs'in Muhtevası

İzmirli İsmâil Hakkı *Târîh-i Hadîs* ile bir yandan o günün talebelerine ders verirken bir yandan da sonraki okuyucuları için konuya yaklaşımı konusunda kaynak bırakmıştır. Bu açıdan *Hadis Tarihi*'nde verdiği ipuçları onun muhakkik ya da mukallid tavrını ortaya koyması yönüyle önem taşımaktadır.

İzmirli'ye göre hadis, dînin en önemli unsurlarından birisi olmakla 'yüce' bir ilimdir ve hiçbir kimse hadisten 'müstağnî' kalmaz. Ona göre, kişinin hadis ilmine olan ilgisi, onun 'mü'min-i sâdık' olması ile, ilgisizliği de 'mübtedî' ve münâfıklığı ile alâkalıdır. Dolayısıyla;

Perhizkâr olan âlim ilm-i hadîse itinâ eder, ham olan nâdân da ondan

mahrûm kalır.

Yine İzmirli'ye göre;

İlm-i hadîs olmasaydı din mefhûmu ölürlü idi. Huffâz-ı hadîsin esânîd-i hadîsi hıfzîmeleri sayesinde şâh-ı râh-ı İslâm münderis olmamıştır.

Müellif bu tanımı hayli sert ve itham edici bir üslup içerisinde yazmış ise de, bu tavır kendisinin tenkitçi tutumunu engellemiştir.

Hadis ilmini kendi başına bir ilim dalı olarak değil, İslâm medeniyetinin gereği olarak şekillenmiş dinî ilimlerin bir parçası olarak ele alan İzmirli, hadîsi İslâmî ilimler bütünü içerisinde değerlendirmiştir. Bu bağlamda, ilimlerin tasnifi ve tedvîni içerisinde hadîs ilmini daha geniş çerçevede ele almış, bu bağlamda, Kur'an'ın cem'i ile hadîslerin cem'ini birlikte ele almıştır.

Hadîslerin cem'i ve tedvîni meselesi de İzmirli'nin değişik vesilelerle üzerinde durduğu bir husustur: İzmirli'ye göre hadîsler II. hicrî asrın başına kadar yazılı olarak korunmamıştır. Kendi ifadesiyle:

318

Sadr-ı evvel ricâlinin sandûk-i ilim olan kalplerinde saklanmak sureti ile intikâl etti. Tedvîn bu evrâk-ı mahsûsadan ibâretti. İşte asr-ı evvelde sahâbe-i güzîn ve tâbi'în ehâdîsi lafız ile edâ, hıfz ile ihfâ ederler idi. Ehâdîs müdevven ve müretteb değil idi. Kur'ân ile karışma korkusunun ortadan kalktığı Ömer b. Abdülazîz'in (hilâfeti 99-101) hilâfetine kadar böyle devam etti ve ilmin zayıf olması korkusu ile İbn Şihâb ez-Zühri'ye (ö. 124) halîfenin arzusu tebliğ edilerek tedvin faaliyeti başladı.

Ancak İzmirli'nin burada sözünü ettiği resmî ve kapsamlı tedvin faaliyetidir. Zira her ne kadar o üzerinde durmasa da kendi özel kullanımları için hadîsleri yazan ve toplayan pek çok sahâbî ve tâbiîn'in varlığı bilinmektedir.

İzmirli hadîsin tedvin tarihine dair kanaatlerinin yanında klâsik usûl konularının bazıları hakkında da geniş bilgi vermiştir. Râvîye ârız olan kusurlardan birisi olan tedlîs, râvî kusûrundan kaynaklanan idrâc, hadîs ilminin de temel gayesi olan mevzû hadîslerin tespiti, râvîlerin terki veya tezkiyesi hususunda belirleyici olan cerh ve ta'dil ilmi, hükme kaynaklık etmesi açısından rivâyetin değerini ortaya koyan nâsih ve mensûh, hadîs diye dine sokulmuş sözler gibi hususlar İzmirli'nin ayrıntılı biçimde üzerinde durduğu konulardandır. Bu bağlamda, O, isrâiliyyâtın, yani, *Tevrât'ta* geçen veya İsrâiloğulları'nın âlimleri veya ileri gelenlerine ait söz ve hikâyelerin bazı kimselerce İslâmî literatüre intikâl ettirildiğine de dikkat çekmiştir.

Hadis Tarihi'nde bulunup, başka eserlerde görülmeyen bir değerlendirme de hadislerle ârız olan illetlere dair bilgilerdir. Bu çerçevede, "Fesâd-ı isnâd, nakl bi'l-ma'nâ, cehl bi'l-irâb, tashîf, iskât, nakl-i sebepten gâflet, bazı şeyi takviye, nakl mine's-suhuf" şeklinde sekiz ayrı hususu müstakil bir illetler başlığı altında ele almıştır.

Bu sayılan hususlardan mana ile hadis rivâyeti, sebab-i vürûdun bilinmemesi, kitaplardan nakil gibi kusurların başlı başına bir illet sayılması İzmirli'nin önem verdiği hususlardandır. Oysa klâsik dönemde üzerinde durulan en meşhur illet isnâda ârız olan fesâtıdır. Öte yandan hadis hocası ve talebesinin rivayet sırasında dikkat etmesi gereken hususlar ile ve özellikle imlâ usûlü ile ilgili bilgiler de oldukça başarılı bir şekilde tertip edilmiştir.

İzmirli'nin, fikhî birikimi ışığında ele aldığı ihtilâfî'l-hadis, hadis hâfızlarının hadisler hakkında verdikleri hükümlerin değeri ve farklı hükümler karşısında takınılacak tavır konularına dair verdiği bilgiler de önemlidir.

Müellifin hadis ilmini İslâmî literatürün geniş çerçevesi içerisinde değerlendirmesinin bir sonucu olarak *Târîh-i Hadîs*'e aldığı Şî'a ve Hadis İlimleri'ne dair bölüm eserin önemli ve ayırıcı bir yönüdür. Bu bölümde genelde İmâmîyye'nin hadise bakışı konusuna değinse de diğer Şî'î grupları, belli başlı muhaddisleri, eserleri, rical kitapları gibi pek çok konuda geniş bilgi sunmuştur.¹⁴

Târîh-i Hadîs'in önemli bir özelliği de hadis kitaplarının tabakalarına dair bir bölüm açması ve Burada hadis ilmi tarihinde ilk tabakât-i kütüb değerlendirmesini yapan Şah Veliyyullâh'ın bakışını ve bunun eleştirilen yönlerini vurgulayıp, kendisinin kitapların tabakaları konusundaki tasnifini de ortaya koymasındır. Buna benzer bir diğer özelliği de hadis ilimlerine Muhaddislerin Mezhepleri başlığını dahil etmesidir. İzmirli *Târîh-i Hadîs*'in ilk cildinde bu konuya fazla yer vermemekle beraber, eserin ikinci cildinde bu konuyu mufassal biçimde ele alacağını belirtmiştir.

Son olarak, İzmirli'nin Hadis tarihini ayırdığı safhalara değinmek yerinde olacaktır: O, hadis tarihini; (1) Sahâbe devri: Hz. Peygamber'in bi'setinden hicrî 100 tarihine kadar; (2) Tâbi'n devri: Hicrî 150 senesi

¹⁴ Müellifin burada verdiği bilgilerden sonra bu konuda hadis ilimleri ile ilgili Türkiye'de ilk çalışma yarım asır sonra M. Cemal Sofuoğlu tarafından yapılabilmüş, ne var ki bu alandaki çalışmalar bununla sınırlı kalmıştır. bkz. M. Cemâl Sofuoğlu, *Şî'a'nın Hadis Anlayışı*, (doktora tezi, Ankara, 1977); a.mlf., *Hadis Tenkidi Yönünden el-Kâfî Üzerine bir İnceleme* (doçentlik takdim tezi, Ankara 1982); a.mlf., "Şî'a-i İmâmîyye'nin Hadis Anlayışı", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İstanbul 1993, s. 258-305. Müellifin bunların dışında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde ve diğer dergilerde konu ile ilgili yayımlanmış makaleleri de bulunmaktadır.

sınırına kadar; (3) Etbâü't-tâbi'in devri: Hicrî 150-220 tarihleri arası; (4) Hicrî 300 yılı başına kadarki dönem; (5) Huffâz-i seb'a devri: Hicrî 460 yılı başına kadarki dönem; (6) Hadîs usûlünün tamamlandığı 640 yılı sonuna kadarki dönem; (7) Zevâid türü eserler devri: Hicrî 800 senesine kadar ve (8) Zevâid Edebiyatı sonrası dönem. Eserin yazıldığı ana kadar" şeklinde sekiz safhada ele almaktadır.

İzmirli burada işaret ettiği dönemlerden dördünü mütekaddimîn, dördünü de müte'ahhirîn dönemi adı altında, temas etmediği 35 hadis usûlü konusu ile birlikte, yazmayı düşündüğü ikinci ciltte ele almayı planlamış ne var ki, bu arzusunu gerçekleştirmemiştir.

II. Diğer Hadis Tarihi Eserlerinin Muhtevasına Dair Mülahazalar

*Hadis tarihi'*nden yaklaşık on yıl sonra, Babanzâde Ahmed Na'ım tarafından kaleme alınan *Tecrîd-i Sarîh Mukaddimesi* de son dönem Türk aydınlarının ulaştığı ilmî seviyeyi ortaya koyan bir niteliktedir. Yazılış gayelerinin farklı olmasının da sonucu olarak iki eser arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır; *Tecrîd Mukaddimesi* muhtevâsı nispeten dar, ancak ele aldığı konuları itibariyle derinliklidir. Batılı yaklaşımlardan haberdar olmasına rağmen (bkz. 74 vd., s. 85-86) telif tarzı geleneksel usûle daha yakındır.¹⁵ Hadis ihtiva eden bir esere giriş gayesiyle kaleme alınması sebebi ile başka konuları da ele almakla birlikte, ağırlıklı olarak hadis rivayeti ile ilgili metâ'in-i aşere, râvînin cerhi ve ta'dîli, hadîsi alma ve tahammül yolları ve hadis rivâyet âdâbı gibi konular işlenmiştir. Bu açıdan bakılınca *Tecrîd Mukaddimesi*'nin *Tedrîbü'r-râvî*'nin veya *Nuhbetü'l-fiker*'in muhtevası ile de mukayese edilmesi zordur.¹⁶ Zira eserle, ele aldığı konular itibariyle emsalleri içerisinde aşılması neredeyse imkânsız bir telif örneği sergilenmiştir. Eğer bir muhteva mukayesesi yapmak doğru ise, geleneksel yaklaşımlar itibariyle İzmirli'nin eseri böyle bir benzetme için daha elverişlidir.

Mukaddime tarzında yazılan ve hadis tarihi konusunu ayrıntılı biçimde ele alan bir diğer çalışma da İbrahim Canan'ın *Kütüb-i sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi* (Ankara 1988) adlı eserinin mukaddimesinin birinci bölümüdür. Canan, dört başlık halinde plânladığı mukaddimenin ilk ve en

¹⁵ Burada Babanzâde'nin gerek Caetani'ye verdiği cevaplar, gerekse Batı'da 'hadis' terimini ifade etmek üzere kullanılan 'tradition' kavramı hakkındaki tespitleri son derece mühimdir (a.mlf., "Mukaddime", *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tegrîd-i Sarîh Tercemesi*, Ankara 1984, s. 85-86).

¹⁶ *Tegrîd Mukaddimesi*'nin *Nuhbetü'l-fiker* ile muhteva benzerliğine dair bir dipnotunda "Zaten bu mukaddime onun (*Nuhbetü'l-fiker*'in) tertübine riâyet olunmuştur" (s. 338) denilmesi sadece râvînin ta'nı dolayısıyla meydana gelen zayıf hadis türleri ile ilgili kısım hakkında söylenmiş bir sözdür. Nitekim eserin ilgili bölümünde (s. 282-337) Babanzâde, başka muhaddislerin farklı sıralamaları bulunmasına rağmen, İbn Hacer'in tertibine uyarak konuları açıklamıştır.

geniş bölümünde (6–333, bu kısım *Hadis Usûlü ve Tarihi* adıyla ayrı olarak da yayımlanmıştır) hadis tarihini dört safhaya ayırarak ele almış ve burada gerek meşhur hadis kitapları gerekse hadis ilimleri konusunda yazılmış eserleri incelemiştir. Yazılanlar bir mukaddimenin alt bölümü olmasına rağmen, müstakîl bir hadis tarihi boyutlarına varan bir özellik arz etmektedir. Burada teorik tartışmalara girilmemekle birlikte konular plân itibarıyla İzmirli'nin *Hadis Tarihi*'ne yakın bir muhtevada ele alınmıştır. Şu kadar var ki hadis tarihinin diğer ilimler içindeki yeri ve Ehl-i sünnet dışı hadis literatürü ve tarihi konusuna ayrı olarak temas edilmemiştir.

İzmirli'nin eserinden yaklaşık yarım asır sonra Talat Koçyiğit'in kaleme aldığı *Hadis Tarihi* (Ankara 1977) ise, yukarıda muhtevasına işaret edilen *Târîh-i Hadîs*'e nispetle hem kapsam itibarıyla sınırlı hem de telif tarzı bakımından hadis konuları ile hadis tarihini ayrı telakkî eden, yani, hadis usûlünü hadis tarihinden ayıran bir yaklaşımla ele alınmıştır. Bununla birlikte, eserin ilk üç asra ait sistematîği son derece başarılıdır.

Târîh-i Hadîs gibi, İlâhiyat Fakültesi talebeleri dikkate alınarak yazılan iki eserden ilki olan ve gerek muhtevası gerekse hadis tarihi ilmini hadis konularının içine dahil etmesi yönü ile İzmirli'den sonra ilk akla gelen çalışma Ali Osman Koçkuzu'nun *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi* (İstanbul 1983) adlı eseridir. Eser muhteva itibarıyla başlıkta geçen iki hususu da birleştiren bir nitelikte yazılmış olup, plânı ve ele aldığı konuları itibarıyla İzmirli'nin eserine daha yakındır.¹⁷ Koçkuzu, 'Hadis Tarihi İlmi' başlığı altında, İzmirli'nin "Târîh-i hadîs ile hadîs aynı şeyden bâhistir" şeklinde bir tanımlama ile yetindiği ifadeyi, hem bilinçli olarak bir başlık altında ele almış hem de ifadeye detaylı bir tanım getirmiştir.¹⁸ Bu tanımlamaya göre hadis tarihi "Hadis ilimlerinin on dört asırlık hayat hikâyesini anlatacaktır: Her ilmin meseleleri, kitâbiyâtı, şahısları yanında bir de tarihi vardır." Buradan hareketle Koçkuzu hadis tarihini:

*Bir ilimler grubunun, değişik coğrafyalardaki hayatını, şahıslar ve eserler yardımı ile araştırma, ilmin yükseliş, duraklama ve gerileme çağlarına temas etme, diye tanımlanmıştır.*¹⁹

¹⁷ Modern dönem Arap müelliflerince yazılmış hadis tarihi konularına dair eserler büyük ölçüde geleneksel hadis usûlü yaklaşımını sürdüren, meselelere tarihî bakış açısıyla yaklaşan bir mahiyet arz etmektedir. Bu söylenenlerin kısmen dışında kalan bir çalışma Ekrem Ziyâ el-Ömerî'nin *Buhûs fî târîhi's-sünneti'l-müşerrefe* (4. baskı Medine 1405, eserin Türkçe çevirisi son derece başarısızdır) adlı eseri olup, onun da münhasıran hadis tarihi olarak yazılma iddiası yoktur. Dolayısıyla İzmirli'nin bir asra yakın zaman önce sergilediği tavır bu eserlerde görmek zordur.

¹⁸ Koçkuzu'nun 'hadis tarihi'ni 'hadis ilimleri tarihi' terimine eşdeğer görmesi (*Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, s. 79), zahirî bir ayırımdır. Zira kanaatimizce kendisi tarafından yapılan tanımlama 'tarih-i fûnûni'l-hadîs' ifadesi ile sınırlı kalmamaktadır.

¹⁹ Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, s. 79-80. Bu tanımında geçen, doğuş, yükseliş,

Fakülte talebelerinin ihtiyaçları dikkate alınarak yazılan hadis tarihine dair ikinci eser, Selman Başaran ile M. Ali Sönmez'in kaleme aldıkları *Hadis Tarihi ve Usûlü* (Bursa 1993) adlı çalışmadır. Gayesine uygun olarak hem tâbiîn dönemi sonuna kadar hadis tarihi hem de hadis usûlü konularının sistemli bir şekilde ele alındığı eserde hadis tarihi yeni bir yaklaşımla değil, öğrencilerin ihtiyaçları ve müfredât dikkate alınarak işlenmiştir. Dolayısıyla eserde, hadis tarihi ifadesi kullanılırken yukarıda sözü edilen şekilde bir amaç güdülmeyeceği gibi, çalışmanın kuşatıcılık gibi bir iddiası da yoktur. İsmail L. Çakan tarafından ilâhiyat eğitimi almamış okuyucuların ihtiyaçları dikkate alınarak yazılan *Anahatları ile Hadis Bilgisi-Tarihi-Dindeki Yeri* (5. baksı, İstanbul 1999) adlı eser de hadisin tarihçesine müstakil bir bölüm ayırmış ve ricâl ve edebiyat başlığı altında ilk üç asırda hadisin geçirdiği evreleri ve meşhur kaynakları ile son dönem hadis çalışmalarına ve öğretim ve müesseselerine olarak hadisin tarihçesinde ise öğretim yöntemi, müesseseleri, unvanları ve hadis kitaplarının tabakaları gibi konulara kısaca temas etmiştir.²⁰

III. Sonuç

322

Tarih yazıcılığında olduğu üzere, hadis tarihi yazıcılığı da nispeten yeni ve geleneksel telif formunun dışında bir yaklaşımın ürünleridir. Hadis tarihi türünün Anadolu'daki bilinen ilk örneği olan İzmirli'nin *Târîh-i Hadîs'i* de aynı yaklaşım benimsenerek kaleme alınmıştır. İtikadî veya amelî mezhep farklılıklarının, ilim dallarının, usûl geleneklerinin dikkate alınmadığı, telifçi-telifçi bir anlayışla ve seçmeci-birleştirici bir yöntemle kaleme alınmış bir eser olup, daha sonraki benzerlerine de bu yönüyle kısmen etki etmiştir.

İlk bakışta yöntem, akademik yaklaşıma da uygun gözükmeyle birlikte, fıtrat ve meşrep farklılıklarını dikkate almadığı, ihtiyaçlara sınırlı ölçüde cevap vereceği, bütünü sadece müellifin gözüyle ve sınırlı boyutta algılamaya sebep olacağı ve fikrî-içtimâî kargaşa doğurabileceği için sonuç hâsîl etmemektedir.

Son olarak, böyle bir yöntem, ilim dallarının kendi iç dinamizmini ve süregelen anlayış ile bağlarını koparmayı intaç ettiği içindir ki, günümüz akademisyenleri benzeri yaklaşımları tabii karşılar hale gelmiştir. Dolayısıyla, bugün için bizlerin hadis tarihi yazılmamalıdır demekten ziyade,

gerileme ve duraklama süreci çerçevesinde ilimlerin ele alınışı modern yaklaşıma da uygundur. Yine tanımın kuşatıcılığına rağmen, 'hadis tarihi' ile 'hadis ilimleri tarihi' arasında doğrudan bir bağ kurulduğu görülür.

²⁰ Çalışmamızda, özellikle erken dönem hadis tarihi çalışmalarına ağırlık verilmiş, 2000 yılı ve sonrasında Hadis Tarihi ve Usûlü adıyla yayımlanmış eserlere yer verilmemiştir. Söz konusu eserler, daha uzun ve mukayeseli bir tetkike tabi tutularak içerik, doğruş, kapsam, yöntem ve yaklaşım olarak yeni çalışmalara konu edilmelidir.

geçmişi daha gerçekçi ve kuşatıcı bir boyutta anlayıp, öğrenip, içselleştirip sonraki nesillere, yazılı, sözlü ve amelî yollarla intikal ettirmeyi öncelmemiz gerekmektedir.